

ISSN 2654-2366

Archive

Archive Offprint

Open Access Scientific Journal

ISSN 2654-2366

Volume 12 – 2016 Offprint

Volume No: Archive Volume 12, 2016

Editor: K. Kalogeropoulos

Date: December 6, 2016

Licensed under a Creative Commons Attribution-Share Alike 4.0 International License. Writers are the copyright holders of their work and have right to publish it elsewhere with any free or non-free license they wish.

Παραπομπή ως: Μαστοράκη, Α. (2016). Παλαιολιθική εγκατάσταση – Νεολιθικός οικισμός – Πόλη της Εποχής του Χαλκού, *Archive* 12, σσ. 19-28 DOI: 10.5281/zenodo.4488452

Παλαιολιθική εγκατάσταση – Νεολιθικός οικισμός – Πόλη της Εποχής του Χαλκού

Λέξεις κλειδιά: *εποχή του χαλκού, μαγούλα, μινωική περίοδος, νεολιθική εποχή, νεολιθικός οικισμός, παλαιολιθική εγκατάσταση, παλαιολιθική εποχή, Πολιόχνη, τούμπα*

Μαστοράκη Ανδρονίκη, MSc στη Συστηματική Φιλοσοφία:

Abstract

Paleolithic is characterized by unstable climatic conditions and the consecutive existence of nomadic hunters-gatherers. On the contrary, Neolithic era in Helladic - Aegean area it is characterized by stabilization of climatic conditions, a fact that favored the organization of settlements of permanent character, with economy supported by systematic agricultural exploitation, livestock-farming, exchange of raw materials and products, and the production of ceramics. During Bronze Age take place important changes and realignments, which are focused mainly in the gradual spread of use of metals (mainly copper), in the intensifying of exchanges' networks and in the emergence of organized settlements. These settlements demonstrate henceforth elements of urbanization, as organisation of primary sector, specialization of work, standardization of production, administrative organisation and social differentiation.

Η Παλαιολιθική εποχή αντιστοιχεί στη γεωλογική περίοδο του Πλειστόκαινου και καλύπτει το χρονικό διάστημα από 2,6 εκατομμύρια μέχρι 12.000 χρόνια περίπου πριν από σήμερα. Στη διάρκεια της μακράς αυτής περιόδου σημειώθηκαν στην περιοχή του σημερινού ελλαδικού-αιγαίου χώρου σημαντικές γεωμορφολογικές και κλιματολογικές αλλαγές, οι οποίες ήταν καθοριστικές για την πανίδα, τη χλωρίδα και για την επιβίωση του παλαιολιθικού ανθρώπου στην περιοχή.

Τα μέχρι στιγμής γνωστά ανθρωπολογικά και αρχαιολογικά ευρήματα επιτρέπουν τη διαίρεση της Παλαιολιθικής εποχής, στην Ελλάδα, σε Πρώιμη (750.000-200.000 χρόνια), Μέση (200.000-35.000 χρόνια) και Ύστερη Παλαιολιθική (35.000-12.000 χρόνια πριν από σήμερα).

Η Νεολιθική εποχή στον ελλαδικό-αιγαίο χώρο καλύπτει σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα το χρονικό διάστημα 6800-3200 ΠΚΕ και χωρίζεται στις εξής υποπεριόδους: α) ακεραμική (6800-6500 ΠΚΕ), β) Αρχαιότερη Νεολιθική (6500-5800 ΠΚΕ), γ) Μέση Νεολιθική (5800-5300 ΠΚΕ), δ) Νεότερη Νεολιθική (5300-4500 ΠΚΕ) και Τελική Νεολιθική (4500-3200 ΠΚΕ).

Η εποχή του Χαλκού διαρκεί περίπου δύο χιλιετίες (3300/3100-1100/1000 ΠΚΕ) και διαιρείται σε τρεις περιόδους: την Πρώιμη (3300-2000 ΠΚΕ), την Μέση (2000-1600 ΠΚΕ) και την Ύστερη (1600-1100 ΠΚΕ). Λόγω των έντονα διαφοροποιητικών στοιχείων που χαρακτηρίζουν τον ελλαδικό, το νησιωτικό και τον μινωικό πολιτισμό αυτής της εποχής, η διάκριση της κάθε περιόδου αφορά καθέναν από αυτούς τους πολιτισμούς· έτσι έχουμε Πρωτοελλαδική, Πρωτοκυκλαδική, Πρωτομινωική εποχή κλπ. Στην παρούσα εργασία θα επιχειρήσουμε να συγκρίνουμε τους τύπους οικιστικής οργάνωσης που απαντούν σε κάθε μια από τις παραπάνω εποχές (Παλαιολιθική εγκατάσταση, Νεολιθικός οικισμός, Πόλη της εποχής του Χαλκού) και να σχολιάσουμε τις διαφορές τους στα επίπεδα της οργάνωσης του χώρου, της οικονομίας και της κοινωνικής οργάνωσης.

A. Παλαιολιθική εγκατάσταση

1. Οργάνωση του χώρου

Η κατοίκηση κατά την Παλαιολιθική εποχή εντοπίζεται κυρίως σε σπήλαια, βραχοσκεπές και υπαίθριες θέσεις, οι οποίες διαμορφώνονταν ανάλογα για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες της εποχικής μετανάστευσης. Σημαντικό κριτήριο για την επιλογή μιας θέσης αποτελούσε η γειτνίασή της με υδάτινους πόρους (ποτάμια, έλη, λίμνες κλπ.) (Χουρμουζιάδης, 2002, 25). Εκτός αυτού, ο κομβικός χαρακτήρας μιας θέσης –π.χ. μεταξύ πεδινών και ορεινών βιοτόπων– έπαιζε σημαντικό ρόλο στην επιλογή της για εγκατάσταση.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα παλαιολιθικής εγκατάστασης είναι η βραχοσκεπή Μποΐλα στο Ν. Ιωαννίνων. Βρίσκεται σε υψόμετρο 500 μ. περίπου, δίπλα στην αριστερή κοίτη του ποταμού Βοΐδομάτη, ανάμεσα στην κοιλάδα της Κόνιτσας και στα βουνά της Τύμφης. Οι μικρές της διαστάσεις (17x5 μ.) και ο βόρειος προσανατολισμός της δεν άφηναν πολλά περιθώρια για προστασία από τις καιρικές συνθήκες του χειμώνα. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που βρέθηκαν μέσα στη βραχοσκεπή (δύο εστίες που δείχνουν να χρησιμοποιήθηκαν κατ' επανάληψη, λίθινα εργαλεία και σύνολα και θραύσματα οστών ζώων), καταδεικνύει την εποχιακή κατοίκηση της βραχοσκεπής και την εξαιρετική σημασία της στο πλαίσιο του νομαδικού βίου των παλαιολιθικών ομάδων (Πετρίδης κ.ά., 2002, 25-6).

2. Οικονομία

Η ανασύνθεση της παλαιολιθικής οικονομίας στην Ελλάδα βασίζεται κατά κύριο λόγο στη μελέτη της γεωμορφολογίας του χώρου, καθώς και στα αρχαιολογικά δεδομένα, τα οποία περιλαμβάνουν λίθινα εργαλεία, οστά ζώων και κατάλοιπα φυτών και καρπών. Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι οικονομικές δραστηριότητες του παλαιολιθικού ανθρώπου αποσκοπούσαν στην εξεύρεση τροφής και περιορίζονταν στο κυνήγι ζώων, πτηνών και στη συλλογή σαλιγκαριών, οστρέων, χόρτων και καρπών. Οι δραστηριότητες αυτές γίνονταν ατομικά ή ομαδικά. Το κυνήγι είχε στόχο ένα ή περισσότερα ζώα (αγέλες) και διεξαγόταν στα πυκνά δάση, στις στενές κοιλάδες, σε περάσματα που οδηγούσαν από τα βουνά στις πεδιάδες, αλλά και σε παράκτιες πεδιάδες. Τα υπολείμματα οστών ζώων από τη βραχοσκεπή Μποΐλα δείχνουν ότι οι κυνηγοί γνώριζαν τις εποχιακές μεταναστευτικές συνήθειες των ζώων (ΠΚΕ ελαφιών) και ότι η εμβέλειά τους επεκτεινόταν και στις παράκτιες περιοχές πέρα από την κοιλάδα του ποταμού Βοΐδομάτη (Πετρίδης κ.ά., 2002, 27).

Για το κυνήγι και την επεξεργασία της τροφής (εκδορά και τεμαχισμός) χρησιμοποιούνταν κατά κανόνα λίθινα, αλλά και οστέινα ή κεράτινα εργαλεία. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Treuil, «η λιθοτεχνία έχει συχνά χαρακτηριστεί ως άτυπη, μόνο επειδή δεν έχει ακόμη μελετηθεί αρκετά και δεν ταξινομείται εύκολα στα τυπολογικά συστήματα που ισχύουν στη δυτική Ευρώπη» (Treuil κ.ά., 1996, 126). Υλικά κατάλληλα για την κατασκευή των λίθινων εργαλείων ήταν ο πυριτόλιθος και ο χαλαζίας, που προέρχονταν συνήθως από τη ζώνη δράσης των παλαιολιθικών κυνηγών. Ενδείξεις για διακίνηση πρώτων υλών σε μεγάλες αποστάσεις έχουμε από την κοιλάδα του Βοΐδομάτη. Η πηγή του σκληρού πυριτόλιθου, που προτιμήθηκε από τον εύθραυστο πυριτόλιθο της περιοχής, εντοπίστηκε πέρα από την κοιλάδα. Η λατόμηση αυτής της πρώτης ύλης, θα πρέπει να συνδυαζόταν με τις μεγάλης εμβέλειας κυνηγετικές δραστηριότητες των παλαιολιθικών κυνηγών. Τέλος, κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική,

τεκμηριώνεται για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο η κατασκευή σκευών από ξύλο και πηλό (Θεόπετρα).

3. Κοινωνική οργάνωση

Τα στοιχεία που αφορούν στην κοινωνική οργάνωση κατά την Παλαιολιθική εποχή είναι περιορισμένα, όχι μόνο στον ελλαδικό χώρο, αλλά σε όλο τον κόσμο. Θεωρείται ότι οι παλαιολιθικοί άνθρωποι συνδέονταν με δεσμούς συγγένειας και ζούσαν σε ολιγομελείς ομάδες 10 έως 30 ατόμων περίπου. Η διαδικασία κατασκευής λίθινων εργαλείων (εξεύρεση πρώτης ύλης και περαιτέρω επεξεργασία), το ομαδικό κυνήγι άγριων ζώων και η μετέπειτα διαδικασία τεμαχισμού και διατήρησής τους αποτελούν τις πρωιμότερες εκδηλώσεις κοινωνικής συμπεριφοράς και οργάνωσης.

Ο σεβασμός στην ανθρώπινη ζωή και τη μεταθανάτια τύχη της εκδηλώνεται ήδη από την Παλαιολιθική εποχή και τεκμηριώνεται στον ελλαδικό χώρο με μεμονωμένες ταφές σε σπήλαια, καθώς και με ομαδικές ταφές, γνωστές από τη Μεσολιθική εποχή. Κατά την Παλαιολιθική εποχή, επίσης, πρωτοεμφανίζεται το έθιμο της καύσης των νεκρών (Treuil κ.ά., 1996, 147). Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ενταφιασμός γίνεται στα σπήλαια και τις βραχοσκεπές, τα βασικά καταφύγια του παλαιολιθικού ανθρώπου, σε λάκκους που ανοίγονται για να δεχθούν αδιακρίτως άνδρες, γυναίκες και παιδιά. Οι ταφές συνοδεύονται από ταφικές προσφορές (κερίσματα) της κοινωνικής ομάδας, όπως εργαλεία ή κέρατα ζώων. Σε πολλές περιπτώσεις, το πρόσωπο ή το σώμα του νεκρού στολίζεται με ώχρα.

B. Νεολιθικός οικισμός

1. Οργάνωση του χώρου

Οι Νεολιθικοί οικισμοί, στην πλειοψηφία τους υπαίθριοι, βρίσκονταν σε παράκτιες ή μεσόγειες περιοχές, πεδινές ή λοφώδεις, κοντά στις οποίες υπήρχαν υδάτινες πηγές. Η πυκνότητα των οικισμών διαφέρει κατά περιοχές. Για παράδειγμα οι μεγάλες και εύφορες πεδιάδες της Θεσσαλίας και Μακεδονίας είναι περισσότερο πυκνοκατοικημένες από τις ημιορεινές περιοχές της νότιας Ελλάδας και από τα νησιά. Επίσης η πυκνότητα των οικισμών δεν παραμένει αμετάβλητη σε όλες τις περιόδους της Νεολιθικής.

Οι υπαίθριοι οικισμοί έχουν συνήθως τη μορφή χαμηλού λόφου, ύψους 2-3 μέτρων και διαμέτρου 150-200 μέτρων. Στη θεσσαλική πεδιάδα είναι γνωστοί με το όνομα «μαγούλα», ενώ στη Μακεδονία χαρακτηρίζονται με τον όρο «τούμπα». Οι λόφοι αυτοί δεν αποτελούν φυσικά εξάρματα του εδάφους, αλλά δημιουργήθηκαν από τα αλληπάλληλα στρώματα κατοίκησης στο ίδιο σημείο για πολλές εκατονταετίες ή και χιλιετίες.

Η οργάνωση των οικισμών και η αρχιτεκτονική μορφή των σπιτιών διαφέρει κατά περιοχές και περιόδους και αντανακλά τις περιβαλλοντικές, οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές που σημειώνονται κατά τη μακράιωνη Νεολιθική εποχή. Τα υλικά δόμησης είναι χοντροί ξύλινοι πάσσαλοι, καλάμια, πηλός (αχυροπηλός ή πλιθιά) και πέτρα για τα θεμέλια και την ανωδομή (τοίχοι), ενώ για τη στέγαση χρησιμοποιούνται κορμοί δένδρων, καλάμια, πηλός και άχυρο. Από τους πληρέστερα ερευνημένους οικισμούς (ΠΚΕ Σέσκλο, Διμήνι) προκύπτει ότι η έκτασή τους κυμαινόταν από μισό έως έξι στρέμματα. Η οργάνωση και αρχιτεκτονική μορφή των οικισμών διαφέρει κατά περιοχές και κατά περιόδους.

Οι οικισμοί της ακεραμικής Νεολιθικής αποτελούνται από ημιυπόγειες καλύβες (σκαμμένες εν μέρει στο έδαφος), όπως εκείνες που σώζονται στην Άργισσα, τα Δενδρά και την Κνωσό. Κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική οι οικισμοί αποτελούνται από πασσαλόπηκτες καλύβες, που κτίζονται ανεξάρτητες ή μια από την άλλη (Νέα Νικομήδεια). Τα γειτονικά κτίσματα χρησιμοποιούν, κατά τις πρώτες φάσεις της Νεολιθικής, εστίες και φούρνους που βρίσκονται στους κοινόχρηστους ελεύθερους χώρους, ανάμεσα στα σπίτια (Αχίλλειο). Από τη Μέση Νεολιθική κτίζονται για πρώτη φορά σπίτια με λίθινα θεμέλια και τοίχους από ωμές πλίνθους (άψητα τούβλα από μίγμα πηλού και άχυρου). Τα σπίτια είναι ορθογώνια, μονόχρωρα ή διαθέτουν και ανοιχτό ή κλειστό προθάλαμο (τύπος μεγάρου). Είναι κτισμένα ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, ισόγεια κατά κανόνα, ενώ υπάρχουν ενδείξεις για χρήση και διώροφων οικημάτων (Σέσκλο) (Τσουντας, 1908, 87).

Κατά τη Νεότερη Νεολιθική παρατηρείται σημαντική αύξηση του αριθμού των οικισμών στις πεδιάδες, που συνεπάγεται πληθυσμιακή αύξηση και εντατικοποίηση της καλλιέργειας. Χρησιμοποιούνται μεγάλων διαστάσεων ορθογώνια και μεγαρόσχημα κτήρια, ενώ οι τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές βρίσκονται πλέον κατά κανόνα στο εσωτερικό των σπιτιών. Πολλοί οικισμοί περιβάλλονται από τάφρους, γεγονός που υποδεικνύει ένα βαθμό οριοθέτησης της κοινότητας, ή λιθοκτιστούς περιβόλους (Σέσκλο, Διμήνη)· η λειτουργία των περιβόλων παραμένει ασαφής (Πετρίδης κ.ά., 2002, 48-9).

2. Οικονομία

Η οικονομία της Νεολιθικής εποχής βασίζεται στη γεωργία και την κτηνοτροφία, με στόχο την αύξηση και τον έλεγχο της παραγωγής. Η μετάβαση από τη συλλογή άγριων καρπών και το κυνήγι άγριων ζώων στην εξημέρωση συγκεκριμένων φυτών και ζώων, δηλαδή το πέρασμα από τη συλλογή της τροφής στην προγραμματισμένη παραγωγή της πραγματοποιείται κατά το πρώτο μισό της 7ης χιλιετίας ΠΚΕ. Στην ίδια περίοδο εντατικοποιείται η αγροτική οικονομία με την αποψίλωση δασικών και θαμνωδών εκτάσεων, προκειμένου να εξασφαλιστούν καλλιεργήσιμες εκτάσεις και βοσκοτόπια. Η αποψίλωση περιφερειακών εκτάσεων για την επιβίωση μιας μόνιμης κοινότητας είναι ένα από τα χαρακτηριστικά που έπονται της διαδικασίας της αστικοποίησης. Η διάδοση ανταλλάξιμων προϊόντων, όπως οι αιχμές και τα κοσμήματα, σε οικισμούς της Μακεδονίας, των Βαλκανίων και της κεντρικής Ευρώπης υποδεικνύουν την ανάπτυξη ενός δικτύου ανταλλαγών, μιας πρώιμης εμπορικής δραστηριότητας ανάμεσα στους οικισμούς, (Κωτσάκης, 1996, 168-70).

Η γεωργία βασίζεται στην καλλιέργεια δημητριακών και οσπρίων. Παράλληλα καλλιεργείται και το λινάρι, που μαζί με το μαλλί αποτελούν βασικές πρώτες ύλες για την υφαντουργία. Η κτηνοτροφία στηρίζεται στην εκτροφή αιγοπροβάτων, βοοειδών και χοίρων. Το κυνήγι και η αλιεία δεν εγκαταλείπονται, αλλά παίζουν δευτερεύοντα ρόλο στην οικονομία της εποχής. Αναπόσπαστο στοιχείο της καθημερινότητας του νεολιθικού γεωργοκτηνοτρόφου αποτελεί η κεραμική, απαραίτητη για την προετοιμασία, την κατανάλωση και την αποθήκευση της τροφής. Η κεραμική είναι ιδιαίτερα χρονοβόρα διαδικασία, στην οποία συμμετέχουν τα περισσότερα μέλη ενός νοικοκυριού. Σε επίπεδο νοικοκυριού ασκείται και η υφαντική και καλαθοπλεκτική. Για την καλλιέργεια, τη συγκομιδή και την προετοιμασία της τροφής (άλεσμα σιτηρών, τεμαχισμός κρέατος) αλλά και για παραγωγικές δραστηριότητες, όπως η κατεργασία ξύλου και δερμάτων, η υφαντουργία, η καλαθοπλεκτική, η κεραμική κλπ. χρησιμοποιούνται λίθινα και οστέινα εργαλεία.

Κατά την Νεολιθική εποχή, βασική μονάδα της κοινωνίας είναι το γένος ή η διευρυμένη οικογένεια που περιλαμβάνει τους γονείς, τα παιδιά, τους παππούδες και τους άλλους κοντινούς συγγενείς. Τα μέλη της ζουν σε ένα ή σε περισσότερα γειτονικά σπίτια, τα οποία αποτελούν νοικοκυριά που μοιράζονται εστίες και φούρνους που βρίσκονται σε κοινόχρηστους χώρους, ανάμεσα στα σπίτια τους. Τα νοικοκυριά αυτά ασκούν τη μικτή γεωργοκτηνοτροφική οικονομία. Ο τρόπος παραγωγής είναι συλλογικός και δεν αφήνει περιθώρια για οικονομική διαφοροποίηση και κατ' επέκταση κοινωνική ιεράρχηση. Οι κοινωνικοί ρόλοι σε κάθε κοινότητα καθορίζονται με βάση το φύλο, την ηλικία, τη συγγένεια και τη συμμετοχή στις συλλογικές παραγωγικές διαδικασίες.

Μέσα από τη γεωργοκτηνοτροφική οικονομία αναδεικνύονται και οι ρόλοι των δύο φύλων. Σύμφωνα με τον Treuil: «Μπορεί κανείς να καταχωρήσει με βεβαιότητα στα γυναικεία καθήκοντα τη φροντίδα των παιδιών, τη συλλογή καρπών, τις ελαφρές γεωργικές εργασίες, την εκτροφή μικρών ζώων και την προετοιμασία της τροφής· από το χώρο των τεχνικών επίσης, την κατεργασία δερμάτων, το γνέσιμο –τα σφοντύλια απαντούν σε τάφους γυναικών- την υφαντική, την καλαθοπλεκτική και την αγγειοπλαστική. Αντίθετα, οι αντρικές ασχολίες θεωρούνται το κυνήγι και το ψάρεμα, οι σκληρές γεωργικές εργασίες και από τις τεχνικές, η κατεργασία του λίθου, των οστών, του ξύλου και των μετάλλων, το κτίσιμο και ίσως η κατασκευή κοσμημάτων» (Treuil κ.ά., 2002, 152).

3. Κοινωνική οργάνωση

Ενδεικτική για το χαρακτήρα της Νεολιθικής κοινωνίας είναι και η συμπεριφορά προς τα νεκρά μέλη της κοινότητας, που αντανακλώνται στα ταφικά έθιμα της κάθε περιόδου. Κατά τη Νεολιθική εποχή οι νεκροί ενταφιάζονται μέσα στα σπίτια τους ή πολύ κοντά σε αυτά, στα όρια των οικισμών που έζησαν. Οι ταφές είναι κατά κανόνα μεμονωμένες, ενώ σπανιότερα απαντούν νεκροταφεία (Σουφλί, Ζάρκος). Τρία είναι τα έθιμα ταφής που τεκμηριώνονται ανασκαφικά στην Ελλάδα: α) απόθεση νεκρών μέσα σε απλό λάκκο, σε στάση συνήθως συνεσταλμένη (εμβρυακή) αλλά και οκλαδόν· β) καύσεις νεκρών, μερικές (Αρχαιότερη Νεολιθική) ή ολικές (Νεότερη Νεολιθική), που συνοδεύονταν από αγγεία ή είχαν τοποθετηθεί μέσα σε αυτά· και γ) ανακομιδή οστών (κρανίου, μηριαίων οστών, πλευρών θώρακα) και ενταφιασμός κάτω από το δάπεδο οικιών (Πρόδρομος Καρδίτσας) ή σε συγκεκριμένο χώρο σπηλαίου (είδος οστεοφυλακίου στην Αλεπότρυπα Διρού).

Οι νεκροί συνοδεύονται από κτερίσματα (ταφικά δώρα), όπως κεραμική, λίθινα εργαλεία, προσφορές ζώων, ενώ από την Τελική Νεολιθική προσφέρονται ειδώλια και κοσμήματα. Η παρουσία των κτερισμάτων ερμηνεύεται συνήθως ως ένδειξη πίστης στη μετά θάνατον ζωή και στην ανάγκη που θα είχε ο νεκρός για ορισμένα αγαθά στην άλλη ζωή ή για να συνεχίσει τη δραστηριότητά του. Όπως, όμως, εξηγεί ο Treuil, τα αντικείμενα που τοποθετούνται στους τάφους «είναι καθημερινά χρηστικά αντικείμενα, που φέρουν ίχνη χρήσης και δεν διαφέρουν από αυτά που συναντώνται στις κατοικίες. Είναι, επομένως, πιθανό να ανήκαν στους νεκρούς και για αυτόν τον λόγο τάφηκαν μαζί τους» (Treuil κ.ά., 2002, 150).

Γ. Πόλη της Εποχής του Χαλκού

1. Οργάνωση του χώρου

Ηπειρωτική Ελλάδα

Η πληθυσμιακή αύξηση, που σημειώνεται κατά την Πρώιμη εποχή του Χαλκού, ιδιαίτερα στη νότια Ελλάδα, έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση του αριθμού των οικισμών, σε σύγκριση με τη προηγούμενη περίοδο. Οι οικισμοί κτίζονται σε λόφους, οι οποίοι βρίσκονται κυρίως σε παράκτιες ζώνες. Οι επίπεδες εύφορες πεδιάδες, παραθαλάσσιες και μη, ευνοούν επίσης την ανάπτυξη πολυάνθρωπων οικισμών.

Η αρχιτεκτονική μορφή των οικισμών ποικίλλει και επιτρέπει την αναγνώριση κάποιων πρώιμων πολεοδομικών συστημάτων. Πολλοί παρουσιάζουν πυκνή δόμηση κτισμάτων σε συστάδες, οι οποίες διαχωρίζονται μεταξύ τους με δρόμους και στενά μονοπάτια (Ζυγουριές, Ασκηταριό). Σπανιότερα, τα κτήρια παρατάσσονται στις πλευρές ενός κεντρικού δρόμου, που διασχίζει τον οικισμό σε όλο σχεδόν το μήκος του (Λιθαρές). Μοναδική, τέλος, είναι η ακτινωτή διάταξη οικοδομικών τετραγώνων, αποτελούμενων από πανομοιότυπα κτήρια, που χωρίζονται μεταξύ τους από παράλληλους δρόμους (Αίγινα V). Η έκταση και η πολεοδομική οργάνωση πολλών οικισμών, η διευθέτηση πλακοστρωμένων δρόμων και πλατειών για κοινή χρήση, η ύπαρξη οχύρωσης και κτηρίων με ειδικές λειτουργίες, η εξειδίκευση παραγωγής και η λειτουργία εργαστηρίων, η άσκηση εμπορίου κ.ά, αποτελούν στοιχεία, τα οποία επιτρέπουν την αναγνώριση πρωτοαστικών κέντρων σε αρκετούς από τους οικισμούς της Πρωτοελλαδικής II και III.

Νησιά του Αιγαίου

Κατά την Πρώιμη Χαλκοκρατία αναπτύσσονται στις παράκτιες ζώνες των μεγάλων νησιών του βόρειου και ανατολικού Αιγαίου πολυάνθρωποι, οχυρωμένοι οικισμοί με σαφή πολεοδομική διάταξη, κοινοτικά κτίσματα και άλλα κοινωφελή έργα, με εξειδίκευση και κατανομή εργασίας, οικονομική ευμάρεια και συσσώρευση πλούτου, οι οποίοι συνιστούν τα πρωιμότερα κέντρα με πρωτοαστικό χαρακτήρα στο Αιγαίο. Στα τέλη της Πρωτοκυκλαδικής περιόδου εγκαταλείπεται το οικιστικό σχήμα των πολλών, μικρών, διάσπαρτων οικισμών και οι κάτοικοι των νησιών συγκεντρώνονται σε έναν ή δύο μεγαλύτερους και καλύτερα οργανωμένους οικισμούς, οι οποίοι κατά τη Μεσοκυκλαδική και την Υστεροκυκλαδική περίοδο θα εξελιχθούν σε μεγάλες, πυκνοδομημένες και οχυρωμένες πόλεις, με ιδιαίτερη οικονομική ανάπτυξη, οφειλόμενη στη συνεργασία με την οικονομική δύναμη του πρώτου μισού της 2ης χιλιετίας στο Αιγαίο, τη Μινωική Κρήτη.

Στο πέρασμα από τη Νεολιθική στην Εποχή του Χαλκού σημαντικό ρόλο παίζει η Πολιόχνη της Λήμνου, ένας πολυάνθρωπος οικισμός με πρωτοαστικά χαρακτηριστικά. Στα αρχαιολογικά της κατάλοιπα αναγνωρίζεται η αρχαιότερη πιθανώς πόλη της Ευρώπης, με δημοκρατικές δομές και συνεπώς πολιτική οντότητα, αλλά και εμπορικές δραστηριότητες -οικονομική οντότητα- εξαιτίας του ασφαλούς κόλπου της (Βρόσκοπος). Σύμφωνα με την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή που πραγματοποιεί τις ανασκαφές στην περιοχή, το Βουλευτήριο, ένα ορθογώνιο κτίριο με διπλή σειρά από βαθμίδες στις δύο μακρές πλευρές του στη Ν.Δ. πλευρά του λόφου της Πολιόχνης, λειτουργούσε ως χώρος συγκέντρωσης των «προκρίτων» του οικισμού, οι οποίοι φρόντιζαν για την επίλυση των προβλημάτων της κοινότητας. Στην Κυανή και Κίτρινη Φάση ανάπτυξης της Πολιόχνης αναγνωρίζονται τα πρωιμότερα δείγματα του «γραμμικού» πολεοδομικού συστήματος, το οποίο εφαρμόζεται αργότερα σε υστεροκυκλαδικούς οικισμούς. Κτήρια και οικοδομικές νησίδες παρατάσσονται στις πλευρές ενός ή δύο κύριων δρόμων, που διασχίζουν τον οικισμό σε όλο σχεδόν το μήκος του και τέμνονται από κάθετους μικρότερους δρόμους. Στις κεντρικές οδικές αρτηρίες συγκεντρώνονται κοινοτικά κτήρια, όπως η Σιταποθήκη και το Βουλευτήριο (Bernardo-Brea, 1976, 21-34).

Μινωική Κρήτη

Οι μινωικές εγκαταστάσεις ήδη από την Πρώιμη Χαλκοκρατία βρίσκονται σε ένα αρκετά εξελιγμένο στάδιο αστικοποίησης ώστε να χαρακτηρίζονται πόλεις. Αυτή την εποχή ως περιοχές κατοίκησης επιλέγονταν τοποθεσίες κυρίως σε εύφορες κοιλάδες και σε πλαγιές βουνών, όπου βρίσκονταν άφθονες πηγές, και θέσεις που ήταν από γεωγραφική άποψη σημαντικές για τις εξωτερικές σχέσεις του νησιού και το εμπόριο.

Κατά τη Μεσομινωική ΙΙ περίοδο η ίδρυση των ανακτόρων αντιπροσωπεύει μία νέα μορφή αστικής εγκατάστασης. Τα μινωικά ανάκτορα δέσποζαν στο μέσο εύφορων πεδιάδων, όπως στην περίπτωση της Κνωσού, και σε οροπέδια, όπως η Φαιστός. Τα παραθαλάσσια ανάκτορα της Ζάκρου και των Μαλίων δείχνουν τη σημασία της γειννίασης τέτοιων εγκαταστάσεων με τη θάλασσα.

Παράλληλα με τα ανάκτορα λειτουργούσαν και μικρότερες οικιστικές ενότητες με παρόμοια αρχιτεκτονική διάρθρωση, οι λεγόμενες μινωικές επαύλεις. Οι επαύλεις κτίζονταν σε τοποθεσίες που παρουσίαζαν ανάλογα πλεονεκτήματα με εκείνες των ανακτόρων. Παρόλο που και στις δύο αυτές μορφές εγκατάστασης είχαν προβλεφθεί ειδικά διαμορφωμένοι χώροι για την τέλεση θρησκευτικών τελετών, ιδρύθηκαν σε απομακρυσμένες τοποθεσίες, όπως σε βουνοκορφές ή σε σπήλαια και μεμονωμένα ιερά κτίσματα.

Μία σειρά εγκαταστάσεων της Υστερομινωικής κυρίως περιόδου, που κτίστηκαν σε εύφορες περιοχές της ενδοχώρας, χαρακτηρίζονται αγροτικές κατοικίες. Μία χαρακτηριστική τέτοια αγροικία αποτελεί το κτήριο στο Βαθύπετρο, στην ευρύτερη περιοχή των Αρχανών, όπου σε σχετικά περιορισμένη έκταση συνυπάρχουν χώροι κατοικίας, εργαστηριακές εγκαταστάσεις και ένα τριμερές ιερό.

2. Οικονομία

Ηπειρωτική Ελλάδα

Κύριο χαρακτηριστικό της οικονομίας της Πρώιμης Χαλκοκρατίας είναι η εντατικοποίηση της χρήσης των μετάλλων με την επέκταση της μεταλλοτεχνίας στην ανάμιξη του χαλκού και του κασσίτερου για την κατασκευή εργαλείων και όπλων από ανθεκτικό ορείχαλκο (μπρούντζο). Η οικονομία της 3ης χιλιετίας ΠΚΕ βασίζεται σε τρεις άξονες: στην αγροτική οικονομία (γεωργία και κτηνοτροφία), το εμπόριο και τη βιοτεχνία. Η αγροτική οικονομία περιλαμβάνει, εκτός από την καλλιέργεια των γνωστών από τη Νεολιθική εποχή δημητριακών και οσπρίων, και την καλλιέργεια της ελιάς και του αμπελιού. Οι κλιματολογικές συνθήκες και ο καλύτερος εργαλειικός εξοπλισμός επιφέρουν την αύξηση της παραγωγής και του αγροτικού πλεονάσματος. Η αναζήτηση μετάλλων και άλλων πρώτων υλών (οψιανός) και η αναγκαιότητα προώθησης ανταλλάξιμων αγροτικών και βιοτεχνικών προϊόντων οδηγεί στην εντατικοποίηση των εμπορικών επαφών και την ανταλλαγή τεχνολογικών και εν γένει πολιτιστικών εμπειριών, δημιουργώντας δίκτυα ανταλλαγών.

Νησιά του Αιγαίου

Στους νησιωτικούς οικισμούς σημειώνεται μια ανάπτυξη του διαθαλάσσιου εμπορίου, η οποία οφείλεται κυρίως στην αναγκαιότητα εξεύρεσης πρώτων υλών, στην απόκτηση τεχνογνωσίας

και στην προώθηση ανταλλάξιμων αγροτικών και βιοτεχνικών προϊόντων. Η ανάπτυξή του είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας στο Αιγαίο. Τα ευρήματα από οικισμούς και νεκροταφεία κάνουν σαφή τον ενδοαιγαιακό χαρακτήρα του εμπορίου, και συμβάλλουν στη διάγνωση των πυκνών δικτύων ανταλλαγών, τοπικών και εκτεταμένων, αλλά και της έντασης των πολιτιστικών επαφών στις διαφορετικές περιόδους της εποχής του Χαλκού.

Μινωική Κρήτη

Το διοικητικό σύστημα της ανακτορικής εποχής οδήγησε σε μία νέα μορφή συγκεντρωτικής οικονομίας, όπου τα προϊόντα συλλέγονταν και διαθέτονταν αποκλειστικά από τα ανακτορικά κέντρα. Τα αγαθά που διακινούνταν στα ανάκτορα ήταν κυρίως γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα, ενώ σημαντικό ρόλο έπαιζαν τα εργαλεία και τα πολυτελή έργα της μινωικής τέχνης. Για τον έλεγχο του εμπορίου αναπτύχθηκε ένα ασφαλές γραφειοκρατικό σύστημα.

Η αναζήτηση πρώτων υλών για τις ανάγκες της ανακτορικής βιοτεχνίας αποτέλεσε ένα καθοριστικό έναυσμα για την άσκηση του εμπορίου σε διεθνή κλίμακα και κατά συνέπεια για την εντατικοποίηση των μεταφορών και της ναυτιλίας. Το εξωτερικό εμπόριο συνίστατο στις ανταλλαγές κρητικών προϊόντων με δυσεύρετες πρώτες ύλες και πολυτελή προϊόντα ξένων χωρών, αλλά είναι πολύ πιθανό ότι οι Κρήτες ναυτικοί είχαν αναλάβει και το διαμετακομιστικό εμπόριο στο πλαίσιο ενός διεθνούς εμπορικού δικτύου. Η εισαγωγή των αναγκαίων πρώτων υλών και η ειρηνική περίοδος που εξασφάλιζε η μινωική θαλασσοκρατία βοήθησαν την ανάπτυξη της τεχνολογίας και την άσκηση των τεχνών σε επίπεδο σημαντικής οικονομικής εκμετάλλευσης. Ανάμεσα στα αποτελέσματα της ακμάζουσας οικονομίας ήταν και η κατασκευή δημόσιων έργων, όπως δρόμοι, γέφυρες και υδραγωγεία.

3. Κοινωνική οργάνωση

Ηπειρωτική Ελλάδα

Η ύπαρξη «Κτηρίων με διάδρομο», όπως η «Οικία των Κεράμων» στη Λέρνα III και η «Λευκή Οικία» στην Κολώνα της Αίγινας κάνουν σαφή την παρουσία μιας ισχυρής οικογένειας, που ασκεί πολιτική-διοικητική εξουσία και ελέγχει εν μέρει την παραγωγή. Η οικογένεια αυτή συντονίζει την κατασκευή κοινοτικών έργων (οχυρώσεις, «Κυκλικό κτήριο» Τίρυνθας, δρόμοι κ.λπ.) και τη διακίνηση αγαθών (χρήση σφραγίδων) και κατέχει μέρος του κοινοτικού πλούτου.

Τα ταφικά έθιμα της Πρώιμης Χαλκοκρατίας δε διαφέρουν ουσιαστικά από εκείνα των τελευταίων φάσεων της Νεολιθικής. Περιλαμβάνουν μεμονωμένες ταφές βρεφών και παιδιών μέσα στα όρια του οικισμού, και σε νεκροταφεία, με ταφές κυρίως ενηλίκων, πέρα από τον οικισμό. Τα νεκροταφεία, γνωστά κυρίως από την Πρωτοελλαδική II περίοδο, βρίσκονται σε απόσταση από τον οικισμό και περιλαμβάνουν απλούς ή κτιστούς λάκκους, κιβωτιόσχημους τάφους ή θαλαμοειδείς, λαξευμένους στο βράχο. Κατά την Πρωτοελλαδική III περίοδο στη δυτική Ελλάδα γίνονται ενταφιασμοί σε τύμβους, για τους οποίους όμως δεν υπάρχουν ασφαλείς ενδείξεις ότι προορίζονταν για άτομα με ιδιαίτερη κοινωνική θέση (Treuil κ.ά., 2002, 290).

Τα κτερίσματα των νεκρών εξαρτώνται από το φύλο και την κοινωνική τους θέση και περιλαμβάνουν κεραμική, μαρμάρινα ειδώλια, εργαλεία, αντικείμενα καλλωπισμού και κοσμήματα. Η συνύπαρξη απλών, φτωχά κτερισμένων και πλούσιων, απλών ή οικογενειακών

τάφων στα νεκροταφεία αντανακλά την ανομοιόμορφη κατανομή πλούτου και κατ' επέκταση την κοινωνική πολυμορφία των μελών των πρωτοελλαδικών κοινοτήτων.

Νησιά του Αιγαίου

Η κοινωνική σύνθεση των νησιωτικών κοινοτήτων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις προσφερόμενες σε κάθε νησί δυνατότητες οικονομικής ανάπτυξης, την τεχνολογική εξειδίκευση, τη ναυτιλία και το εμπόριο, τη συσσώρευση πλούτου και τον τρόπο κατανομής του στην κάθε κοινότητα, καθώς και με την ένταση των εξωτερικών πολιτιστικών επιδράσεων στις διάφορες χρονικές περιόδους. Σαφείς ενδείξεις κοινωνικής διαστρωμάτωσης καταγράφονται ήδη από την Πρώιμη Χαλκοκρατία, κατά την οποία διακρίνεται μια πολιτική-διοικητική αρχή και η εύπορη τάξη των εξειδικευμένων τεχνιτών και των ναυτικών-εμπόρων.

Σεβασμό στην αξία της ανθρώπινης ζωής, πίστη στη μεταθανάτια πορεία του ανθρώπου, ακόμη και φόβο προς τους νεκρούς αντανακλούν τα ταφικά έθιμα της εποχής. Οργανωμένα νεκροταφεία κιβωτιόσημων, κατά την Πρώιμη και τη Μέση, και λαξευτών θαλαμοειδών τάφων κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία, ταφικές τελετουργίες, καθώς και ανάλογα με την ηλικία, το φύλο και την κοινωνική θέση του θανόντος κτερίσματα, εκφράζουν τον ψυχισμό και τη σημειολογία των νησιωτών του Αιγαίου.

Μινωική Κρήτη

Κατά την Πρωτομινωική περίοδο παρουσιάζονται για πρώτη φορά συλλογικά έργα, τεχνική εξειδίκευση συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων και κοινωνική διαστρωμάτωση, ως αποτέλεσμα των εξωτερικών εμπορικών σχέσεων και της επιτυχημένης εκμετάλλευσης πρώτων υλών, πιθανότατα από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες. Κατά τη διάρκεια αυτής της εποχής τονώθηκε η κοινωνική συνείδηση και επιβλήθηκε μια άρχουσα τάξη που οδήγησε στην ίδρυση των ανακτόρων. Κατά τη Μεσομινωική περίοδο, με την εμφάνιση των ανακτόρων, που εκτός από ένα ιδιάζον οικιστικό σχήμα ήταν και ο άξονας της κεντρικής διοίκησης, η μινωική κοινωνία υπόκειται σε ριζικές αλλαγές και εμφανίζεται, σε όλες τις εκδηλώσεις της, άριστα οργανωμένη και συγκεντρωτική. Η εσωτερική οργάνωση των ανακτορικών κέντρων προϋπέθετε την ύπαρξη σαφώς διαχωρισμένων κοινωνικών τάξεων, που έπαιζαν συγκεκριμένο ρόλο στην ιεραρχία.

Στον τομέα των ταφικών εθίμων δεν παρατηρείται ουσιαστική μεταβολή από την προηγούμενη περίοδο. Κατά τον Treuil, «ένα από τα χαρακτηριστικά στοιχεία των νεκροπόλεων της Παλαιοανακτορικής περιόδου συνδέεται με την εξάπλωση της λατρείας των νεκρών. Δίπλα στους μεγάλους κυκλικούς τάφους προσαρτώνται μικρά λατρευτικά κτίσματα ή, μερικές φορές, ανεξάρτητα οικοδομήματα για την απόθεση κτερισμάτων ή τελετουργικών αντικειμένων· αίθουσες με κεντρικό πεσσό, που προορίζονταν πιθανότητα για λατρευτικές εκδηλώσεις, απαντούν στο Απεσωκάρι και στις Αρχάνες» (Treuil κ.ά., 2002, 231).

Συμπεράσματα

Η Παλαιολιθική εποχή χαρακτηρίζεται από τις ασταθείς κλιματολογικές συνθήκες και την συνακόλουθη ύπαρξη νομαδικών πληθυσμών κυνηγών-τροφοσυλλεκτών. Αντίθετα, η Νεολιθική εποχή στον ελλαδικό-αιγαιακό χώρο χαρακτηρίζεται από σταθεροποίηση των κλιματολογικών συνθηκών, γεγονός που ευνοεί την οργάνωση οικισμών μόνιμου χαρακτήρα,

με οικονομία στηριγμένη στη συστηματική γεωργική εκμετάλλευση, την κτηνοτροφία, την ανταλλαγή πρώτων υλών και προϊόντων και την παραγωγή κεραμικής. Έτσι, κατά την Ακεραμική και την Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο οργανώνονται μικρές κοινότητες, βασική μονάδα των οποίων αποτελεί το γένος ή η διευρυμένη οικογένεια. Σημαντική καταγραφή της Μέσης Νεολιθικής θεωρείται το κτίσιμο οικιών με λίθινα θεμέλια και τοίχους από ωμές πλίνθους. Η οικονομία αυτών των κοινοτήτων εξακολουθεί να στηρίζεται στην κτηνοτροφία και τη γεωργία, αλλά παράλληλα εξελίσσεται η κεραμική τέχνη με δείγματα γραπτής κεραμικής και την εμφάνιση των πρωτο-βερνικωτών αγγείων στην Πελοπόννησο.

Κατά την εποχή του Χαλκού συντελούνται σημαντικές αλλαγές και ανακατατάξεις, οι οποίες εστιάζονται κυρίως στην βαθμιαία εξάπλωση της χρήσης των μετάλλων (κυρίως του χαλκού), στην εντατικοποίηση των δικτύων ανταλλαγών και στην εμφάνιση οργανωμένων οικισμών. Οι οικισμοί επιδεικνύουν πλέον στοιχεία αστικοποίησης, όπως οργάνωση του πρωτογενούς τομέα, εξειδίκευση της εργασίας, τυποποίηση της παραγωγής, διοικητική οργάνωση και κοινωνική διαφοροποίηση. Ιδιαίτερα στην Κρήτη παρατηρούνται οι πιο βαθιές κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές, με την εμφάνιση του ανακτορικού συστήματος που διατηρήθηκε μέχρι το τέλος του 13ου αι. ΠΚΕ Το τέλος της εποχής του Χαλκού βρίσκει την Ελλάδα, υπό το καθεστώς του μυκηναϊκού πολιτισμού, να αναπτύσσεται ομοιόμορφα και αρμονικά, με κοινή έκφραση στην τέχνη, κοινά ήθη και έθιμα, θρησκεία, γλώσσα και τρόπο ζωής.

Βιβλιογραφία

- Bernardo-Brea, L. (1976). Poliochni: Citta preistorica nell isola di Lemnos, Vol. II Testo e Tavole, στο *Monografie della Scuola Archeologica die Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, Roma: L' Erma di Bretschneider.
- Κωτσάκης, Κ. (1996). Ανταλλαγές και Σχέσεις. Στο Παπαθανασόπουλος, Γ.Α. (Επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή-Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης,.
- Πετρίδης, Π., κ.ά. (2002). *Αρχαιολογία στον Ελληνικό Χώρο*, τόμ. Β΄, Πάτρα: ΕΑΠ.
- Treuil, R., κ.ά. (2002). *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Τσουντας, Χρ. (1908). *Αι Προϊστορικά Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου.
- Χουρμουζιάδης Γ. (Επιμ.) (2002) *Δισπηλιό 7500 χρόνια μετά*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

